

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

ISMOIL GASPIRALI ASARLARIDA AYOLLAR MASALASI

Sodiqova Nargiza Nasri qizi

ZARMED universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrasida o‘qituvchisi

Tel: 939992655

E-mail: nagisodiqova@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18676130>

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yashagan qrim-tatar ma’rifatparvari, jadidchilik harakatining asoschisi Ismoilbek Gaspiralinig “Dorur-rohat musulmonlari” hamda “Xotinlar o‘lkasi” asarlari orqali jamiyatda xotin-qizlarning o‘rni masalasi tahlil qilingan. Shuningdek, “Olam nisvon” ayollar gazetasida bosilgan Turkistonda ayollarning ahvoli haqidagi ayrim maqolalar tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: maktab, qozi, ilmi tib, ilmi huquq, pedagogika, nikoh shartnomasi, oila

Аннотация: В данной статье анализируется роль женщин в обществе на примере произведений Исмоилбека Гаспирали, крымскотатарского просветителя и основателя движения джадидов, жившего в конце XIX и начале XX веков. Также анализируются некоторые статьи о положении женщин в Туркестане, опубликованные в женской газете «Олам Нисван».

Ключевые слова: школа, судья, медицинская наука, юриспруденция, педагогика, брачный договор, семья

Abstract: This article analyzes the role of women in society through the works of Ismoilbek Gaspirali, a Crimean Tatar enlightener and founder of the Jadid movement, who lived in the late 19th and early 20th centuries. It also analyzes some articles about the situation of women in Turkestan published in the women's newspaper "Olam Nisvan".

Keywords: school, judge, medical science, legal science, pedagogy, marriage contract, family

XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi musulmon Sharqi yangidan uyg‘onish davrining hal qilinishi kerak bo‘lgan asosiy muammolaridan biri – ayollarning jamiyatda tutgan o‘rni masalasi edi. Bu masala “Tarjimon”ning birinchi sonidan boshlab asosiy ruknlaridan birini egalladi. Ismoilbek Gaspirali 1887 hamda 1891- yillari musulmon ayollariga mo‘ljallangan gazeta nashr qilish uchun rasmiy idoralarga murojaat qiladi, ammo rad javobini oladi[1]. Oradan ancha yillar o‘tib Gaspirali “Tarjimon”ga ilova shaklida “Olam nisvon” (Ayollar dunyosi) gazetasi nashrini yo‘lga qo‘ygan. Bu ilovaga Gaspiralinig qizi Shafiqaxonim muharrirlik qilgan. Mutafakkir ayollar masalasiga oid maqolalarida ularning jamiyatdagi, oiladagi oddiy haq-huquqlari masalasida amalda, hatto, shariat qonunlariga ham murojaat qila olmasliklarini ko‘plab misollar orqali ochib berish bilan bir qatorda, ularning dunyoqarashlari kengayib borayotganini ham ko‘rsatishga harakat qilgan. “Olam nisvon” gazetasida turkistonlik taraqqiyparvar ayollarning xabarlari va maktablari ham bosilganini ta’kidlash joiz. 1906- yili qo‘qonlik Tojriyaxonim ismli taraqqiyparvar ayol Ismoilbek Gaspiralinig qizi Shafiqaxonimga maktub yo‘llaydi va bu xat to‘laligicha uning muharrirligida chiqayotgan “Olam nisvon” nomli ayollar gazetasida chop etiladi. “Hurmatli Shafiqaxonim, biz kamtarona holda

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

quyidagilarni ma’lum qilamiz. . . ” deb boshlanuvchi nomada Qrim va Qozon ayollari o‘ziga xos haftalik nashrga ega ekanligini ta’kidlab, turkistonlik ayollarning ko‘p narsadan bexabarligi, hamon uyquda ekanligini kuyunib yozadi. “Agar bizning ahvolimiz haqida bayon qilinsa, kelajagimiz islohotlar orqali yaxshilanishi mumkin va biz o‘z huquqlarimizga ega bo‘lardik. Biroq bu amalga oshadimi? Biz hammamiz ilm va ta’limga muhtojmiz! Biz hozir bilim olmasak, kelajakda ham buning iloji bo‘lmaydi. Bu jahonda biz kabi musulmon ayollaridek huquqlaridan mahrumlar bo‘lmasa kerak... Biz o‘z farzandlarimizni o‘zimiz kabi ilmsiz qilib tarbiyalashni istamaymiz. Biz farzandlarimiz uchun qizlar maktabi ochishga urinayotgan no‘g‘ay o‘qituvchilariga yordam qila olmayapmiz. Bizning ilm olishga bo‘lgan urinishlarimiz bizga yo‘l ochib bermay, qiyinchilik tug‘dirib, dong qotib qolganimiz tan olinishi zarur. Agar shu yo‘lda davom etadigan bo‘lsak, bir kun biz musulmon ayollarining nomi tarix sahifalarida nafrat bilan tilga olinishi tayin. Bizga o‘z holimizni o‘zgartirishga, islohotlarni amalga oshirishga, (ulardan) o‘rnak olishga izn bering! Farzandlarimiz, o‘g‘il va qizlarimizni no‘g‘ay maktabiga yuborishga yo‘l bering!”[2], deb yozadi. Tojiyaxonim turkistonlik ayollarning o‘z huquqlarini bilmasligi va ularni qutqarishning yagona yo‘li – ularga zamonaviy ta’lim berish ekanligiga urg‘u beradi.

Shu o‘rinda Gaspiralinig adabiy asarlarida ham ayollar masalasi ko‘proq tahlilga tortilganini aytib o‘tish joiz. Jumladan, “Dorur-rohat musulmonlari” romanida ayollarni barcha ishlarda erkaklar bilan teng huquqli ekanligini ko‘rsatadi; ayol qozi obrazini yaratadi. U ta’riflagan jamiyatda ayol qozining roziligisiz yoki ishtirokisiz biror bir oilaviy yoki ayol huquqiga oid masala hal bo‘lmaydi. Er-xotin o‘rtasida bo‘ladigan mojaralarda xotin kishining haq-huquqi paymol qilinmasligi uchun ijrodan oldin hukm xotin qozilar majlisiga aniqlashtirish uchun yuborilgan. Ayol qozilar majlisini yurt amirining xotini Xadichabonu nazorat qilgan. Dorur-rohat o‘lkasida o‘g‘il bolalar ta’limi bilan birga qiz bolalar ta’limiga ham alohida a’tibor berilgan. Qiz bolalar maktablarida ilmi tadris (pedagogika), ilmi tib, ilmi huquq ham o‘qitilgan.

Muallif o‘lkadagi er-xotin orasidagi ijtimoiy munosabatlarni quyidagicha ta’riflaydi: “Xotin va er kishilarning munosabati aqd va shartga bog‘liq. Xotinni mol kabi sotib olmaydilar yoki haq-huquqsiz bir asir kabi erga bermaydilar. Er va xotin ikki tarafdiki, maishatlari jabr, zo‘ravonlik va insofsizlikdan yiroq bo‘lib, faqatgina bir-biriga muhabbat, bir-biri bilan unsiyat va huquq uzra bino bo‘lganlar.

Muallifning yozishicha, bu yurtda ko‘rganlari orasida eng hayratlanarlisi bu er va xotin o‘rtasida tuziladigan aqdi nikoh, ya’ni nikoh shartnomasidir. Nikoh shartnomasi tuzilgan kundan boshlab urning topgan mol-mulk va pullarida rafiqasining ham hissasi bo‘lar ekan. Bu orqali muallif bu diyorda ayol haq-huquqlarining nechog‘lik himoya qilinganligini ko‘rsatib bergan. “Dorur-rohat musulmalari faqatgina so‘zda va dilda emas, haqiqati holda huquqlariga va o‘zlariga molikdirlar. Bunday hol Turkistonda eshitilmagani kabi Farangistonda ham ko‘rilmaydi. ”

Ismoil Gaspirali o‘z asarida o‘sha davridayoq sog‘lom nikoh munosabatlari ya’ni belgilangan nikoh yoshi bo‘lishi, jamiyatimiz hali-hanuzgacha xalos bo‘la olmayotgan ayrim chirkin illatlardan biri yosh qizlarning zo‘rluk bilan keksa yoshdagi erkakka nikohlab berilishi holatlarini tanqid qilgan. Sog‘lom farzandlar sog‘lom ota-onalardan dunyoga kelishini alohida ta’kidlagan. “So‘z sirasi kelib aytilganida hayratga tushganim bu: aqdi nikoh bo‘lmasidan avval, xotin va er necha yoshdaligi va so‘y quvon ya’ni, zurriyotga o‘tadigan maraz va dardga muhtalo emasliklariga munosib joydan

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

shahodatnoma olib kelishlari lozim ekan. Qari kishiga yosh qiz nikoh qilinmas ekan. Fasodga sabab, deya man qilingan.

Bu o‘lkada ko‘rganim barcha insonlarning sog‘lom va go‘zal bo‘lishlari ushbu ajoyib nizomlaridan bo‘lsa kerak. Axloq va quvvayi ma’naviyalarining imsolini biz bilgan dunyoning hech bir joyida ham ko‘rilmaydi.”

“Xotinlar o‘lkasi” romanida esa jamiyatda erkak bilan ayol o‘rnini bir-biri bilan almashtirib ko‘rsatib beradi. Unga ko‘ra, jamiyatda erkak yuzini yopib yurishga majbur, bola boqadi, ovqat tayyorlaydi va hokazo. Ayol esa barcha narsada hukmron. Mutafakkir bu orqali musulmon ayolining o‘sha davrdagi asl holatini ko‘rsatib berishni va bu muammoni umumxalq muhokamasiga qo‘yishni o‘z oldiga maqsad qilgan.

Bu o‘lkani u shunday ta’riflaydi: “Bu ajoyib o‘lkada er kishilar bizdagi xotinlar ahvolidagi ekanliklarini oldingi maktublarimda yozgan edim. Ya’ni bola tug‘ilganidan so‘ng boqish uchun erkakka berilar ekan. Har bir xotinning ikki-uch asir eri bo‘lganligidan biri bola boqish, ikkinchisi ovqat pishirib, sigir sog‘ish, uchinchisi ip eshib, tikish-chatish bilan mashg‘ul ekanlar. Bola och qolsa, onasiga berib, emizib, yana erkak boqishga olib ketar ekan.

Xotinlari esa bizning yigitlar kabi o‘q otish, kurashish kabi narsalar bilan shug‘ullanib, yosh qizlar yigitlarni o‘ynatib, qo‘shiqalar aytib berib, sayru tomosha qilib yurishibdi. Barcha ishlar, hukumat xotin-qizlar qo‘lida. Erkaklarning yuzlari yopiq. Bizning ayollarimiz singari ichkarida xizmat qiladilar. Qarilari qora va og‘ir ishlarga qo‘yilib, yoshlari arzanda saqlanadi.

Bizning islom mamlakatlarida va Ovrupo (Afrangiya)da barcha ayollar uyda, og‘ir ishlarni bajarajaklarini, erkaklar esa, askar bo‘lib, urushlarda yurishini, hokimlik, amaldorlik qilishlarini aytganimizda “”Yo tavba, shunaqa ham bo‘lishi mumkinmi?” deya kulishar, ishonishmas edi.

Shuning uchun ham aytadilar: Har odatning o‘z vaqti bor, har vaqtning o‘z odati...

Ismoil Gaspirali islom mamlakatlaridagi ayollarning ahvolini asardagi timsollar orqali tushuntirar ekan, jamiyatda ayol va erkakning o‘z o‘rni bo‘lishi kerakligini aytgan holda ikkala tomon ham alohida, o‘z bilganicha hukmronlik qila olmasligini ta’kidlaydi. Zero, bunday birlashmagan jamiyat zavolga yuz tutadi. Muallif ko‘rganlaridan shunday xulosa qiladi: “Bu hammasidan yomon! Ikkisidan biri hukmron bo‘lmay eru xotin teng tursalar, maishatning asos-o‘zagi yo‘q bo‘ladi! Adabning oti, jamiyatning nomi qolmaydi. Butun insoniyat falokatga uchraydi. Xokimlar hokima bo‘lmaganga yarasha, erkaklar hukmron bo‘lsa ham bir go‘r edi, amal-taqal qilib eplardilar. Har qalay boshsizlikdan afzal edi. Barcha erlarning rahbarligi va xotinlarga nisbatan baland qo‘yilishi haqsizlik, adabsizlik, zulm bo‘lsa-da. Lekin tenglik buyuk balolar va qazolarni olib keladiki, bunga shubha yo‘q.

Do‘stlarim! Ma’lum bo‘lyaptiki, qiz boladek uytachan. Musulmon ayolidek itoatli, fransuz xonimidek pardozini o‘rniga qo‘yadigan, bo‘lamiz. Bu o‘lkada er kishilarning adab va taqvosiga mos tushadigan tikish-naqshlarni o‘rganamiz... Zo‘r mamlakatga tushdik. Oxiri baxayr bo‘lsin-da. Lekin qayg‘urmang, ahvolimizdan saboq va ibrat olamiz. Biz tarafdagi xotin-qizning ahvoli, hissiyotlarini, boshdan kechirganlarini biz ham kechirib, anglaymiz. Bu ham shunday ilm va tahsil bo‘ladiki, na Toshkent madrasasida, na fransuz dorilfununida o‘qitiladi. Qora qamishdan yasalgan saroyda anchamuncha dars oladiganga o‘xshaymiz...”[5]

Turkistonlik jadedlar ham matbuotda ayol masalasini ko‘tarib chiqishga harakat qilgan. Jumladan, Abdurauf Fitrat farzand tarbiyasi bilan onalar shug‘ullanganligi uchun ularning zamonaviy

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

bilim olishlari muhim deb hisoblagan. O‘zining “Oila yoki oilani boshqarish tartiblari” asarida ayollarning ilmi bo‘lishining ahamiyatini ko‘rsatib berishga harakat qilgan: “Modomiki, ilm olish har bir odam uchun diniy va dunyoviy majburiyatlarga kirar ekan, ayollar ham ilm o‘rganishlari shartdir. . . O‘z bolalarini islom taraqqiyotiga muvofiq tarbiyalab, din va dindoshlarini halokat va xarobalik jarligidan qutqarishlari uchun xotinlarimiz va qizlarimiz – millat onalari tarbiya va ilm olishlari lozim, axloq va bilimlarini kamolga yetkazishlari zarur”[3].

Turkiston jadidchiligining yorqin vakili Zuhridin Fathiddinzoda ham Turkistonda qizlar uchun jadid maktablari ochish, ularga zamonaviy fanlarni o‘qitish kerakligini uqtirgan: “Tahsil ilm erlardan ziyodaroq xotunlarga ham lozimdir. Chunki xotun kishi tarbiyasi va olima bo‘lsa uning bolasi ham tarbiyasi va husn axloqli bo‘lur. Johila va bir tarbiyasiz volida qo‘lida tarbiya topgan farzand esa aksariya yomon xulqli, tarbiyasiz va johil bo‘lur. Bu hol ko‘b tajribalar ila sobit bo‘lgan bir masaladir”[2].

Xulosa qilib aytganda, Sharqda azaldan xotin-qizlar va ularning sha‘ni muqaddas sanalib, ularga nisbatan alohida hurmat va e‘tibor berib kelingan. Pedagog noshir, jamoat arbobi Ismoil Gaspirali ham o‘z zamonida masalaga bugungi kun darajasida e‘tibor qarata olgan. Zero, xotin-qizlar har qanday jamiyatda ham oilaning asosini tashkil etgan. “Ayol bir qo‘li bilan beshik tebratsa, bir qo‘li bilan dunyoni tebratadi”, degan gap bejiz emas. Shu bois, masalaga chuqurroq yondoshadigan bo‘lsak, har bir jamiyatning taraqqiyoti, adolatparvarligi va insonparvarligi ayollarga bo‘lgan munosabat bilan belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jamolova D. Jadid ayollar // O‘zbek xotin-qizlarining davlatchilik tariximizdagi o‘rni va xizmatlari. Toshkent: Mahalla va oila nashriyoti, 2022. B. 47 – 48.
2. Zuhridin Fathiddinzoda. Huquqi nisvon // “Sadoyi Turkiston” gazetasi. 1914-yil 12-noyabr.
3. Абдурауф Фитрат. Оила ёки оилани бошқариш тартиблари // Танланган асарлар. 4-жилд. Тошкент. 2006. Б. 304 – 306.
4. Исмаил Гаспринский. Историко-документальный сборник. С. 377 – 378, 380 – 385.
5. Исмоилбек Гаспринский. Ҳаёт ва мамот масаласи (танланган асарлар). Тошкент. "Маънавият", 2006. Б. 276-304